

Ea Janseni pärand uues valguses

Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koostanud Inna Põltsam-Jürjo ja Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, 2021, 346 lk.

Anu Kannike*

Ea Janseni (1921–2005) elu ja looming peegeldavad hästi neid muutlikke ja keerulisi, sageli otse rõhuvaid olusid, millega aus Eesti ajalooteadus sõjajärgsel poolsajandil pidi kohanema. Tema saatuse on aga ka suurepärase näide sellest, kuidas sihikindel, erudeeritud ja visiooniga uurija saab ikkagi mitte üksnes kirjutada säravaid teoseid, vaid viia rahvusliku kultuurivälja mõtestamise uuele kvalitatiivsele tasandile. Praegu, mil Janseni lahkumisest on möödas juba seitseteist aastat, inspireerib tema looming endiselt mitte ainult ajaloolasi, vaid kõiki kultuuriteadlasi.

Käesoleva aasta 23. veebruaril meenutati säravat naist, unustamatut kolleegi Tallinna Linnaarhiivis toimunud Baltisaksa Kultuuri Seltsi korraldatud koosviibimisel. Mälestuspäeval ja gasid värvikaid meenutusi endised kaasteelised Jüri Kivimäe, Heino Arumäe, Priit Raudkivi ja Jaanus Arukaevu, sooja perekondliku tagasivaatega esines Ea Janseni poeg Madis Palli. Samas esitleti ka värsket artiklikogumikku „Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile“.

Üheks Ea Janseni suureks panuseks on eesti ärkamisaja mõtestamine seoses baltisaksa kultuurikontekstiga, detailne analüüs eesti ühiskonna kasvamisest baltisaksa ühiskonna kõrvale ja seisuseühiskonna murrangulisest transformatsioonist kodanikuühiskonnaks. Rahvusluse ja rahvusteadvuse alase diskursuse arendajana lõi ta silla Hans Kruusi uurimustest 20. sajandi lõpu, 21. sajandi alguse noorte teadlasteni. Kogumiku sissejuhatus koostajate sulest loob historiograafilise fooni, markeerides Janseni rolli sotsiaal- ja kultuuriajaloo uuendajana. Uurimuslikud artiklid avavad nii rahvusliku liikumise ja sellega kaasnenud kultuuripöörde

kui ka baltisakslaste ning eestlaste suhete uusi tahke. Need arendavad edasi Ea Janseni ideid ja süvendavad arusaama tema huviobjektiks olnud väljapaistvate isikute tegevuse ning maailmapildi kujunemisest.

Jansen tõstis eriti esile vajadust uurida eesti ja baltisaksa kultuuriilmade põimitust, hoidudes ühekülgsest koloniseerijate-koloniseeritute klišeest, ja juhtis tähelepanu sellele, et mitme-rahvuselises ühiskonnas on mõjud mitmesuunalised: „Saksa eliidi elulaadis ja mentaalsuses on mõndagi eestlastelt ja lätlastelt ülevõetut – ka peale aktsendi ja musta leiva.“¹ Seda ideed toetab ja täiendab Reet Benderi artikkel baltisaksa keele kujunemisloost ja kolme kohaliku keele mõiste vormumisest. Autor toob mahlakate näidete varal esile kohaliku keelepildi kirevust, muutlikkust ja mitmekesisust. Ta toonitab keele seisuslikku sihtotstarbelisust: igale keelele oli ette nähtud oma roll ja keelekasutus sõltus nii positsioonist kui ka olukorrast. Eestlaste ja lätlaste puhul on keelevahetuse motivaatoriks olnud sotsiaalne mobiilsus, baltisaksa keele regionaalses omapäras peegeldub nii pidevate rändude mõju kui ka arhailiste osiste ja kohapealsete laenude sulandumine.

Ea Janseni tööde üheks võtmeküsimuseks oli, kuidas sai võimalikuks eestlaste etniline ja kultuuriline konsolideerumine ning mis olid selle määravad tegurid. Oma artiklis „Avardades võimalusi. Eesti keel kui kommunikatsioonivahend“ paneb Toivo Raun põhirõhu keelele kui suhtlusvõimaluste laiendamise vahendile ja osutab nii 19. sajandi demograafilise plahvatuse kui ka sotsiaalse liikuvuse mõjule keeledünaamikas. Nii nagu Jansen, kes oma küpse ea uurimustes käsitles rahvusliku liikumise algust läbi baltisakslaste ja eestlaste koostöö prisma, kirjutab ka Raun, et erinevast rahvusest haritlasi „ühendas tahe eesti keelt moderniseerida ja muuta see paindlikuks ja rikkaks suhtlemisvahendiks“.² Arengut toetava asjaoluna toob ta esile soome keele kui talupoegliku ja madala staatusega keele modernseks muutumise positiivse arengumudeli, selle kõrval aga ka haritud eestlaste ja lätlaste suhtluse. Kas seda saab lausa liitlaskuhteks nimetada, on diskuteeritav, kuid suhete tihenemises eriti pärast 1905. aasta murrangut pole kahtlust.

Nii Rauna kui ka Aldur Vungi artiklid an-

¹ E. Jansen. Sissejuhatus. – Eestlane muutvas ajas. Seisuseühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 14.

² T. U. Raun. Avardades võimalusi. Eesti keel kui kommunikatsioonivahend. – Kultuur ja rahvas, lk. 72.

* Anu Kannike (1967), PhD, Eesti Rahva Muuseum, vanemteadur, anu.kannike@erm.ee

navad uue mõotme Janseni arusaamale, et traditsioonide muutumisel on kriitilise tähtsusega silmapaistvate andekate loovisikute mõtted ja nende mõju ning vastuvõtt. Vungi „Puidu vestmine, jutu vestmine ja maarahva infoväli“ on jansenlik (isegi jannsenlik) selle sõna parimas tähenduses. See on detailirikas ja dramaatiline jutustus Johann Voldemar Jannseni esivanematelt ja sellest, kuidas neilt päritud materiaalne, sotsiaalne ja vaimne kapital tegid võimalikuks tema tõusu arvamusliidriks ja rahvajuhiks, löid selleks aatelse valmisoleku. Autor eritleb kujuneva rahvuse infovälja kasvamise eeldusi, muu hulgas maalähedase stiili kujundamist kirjasaatjate abil ja toimetaja oskusi vahendada ning tõlgendada rahvale olulisi sündmusi. Ühtse infovälja loomine polnud vaid rahulik ülesehitustöö, Jannsen oli ka osav strateeg, kes suutis kultuurilisel lahinguväljal eri huvigruppide vahel tegutsedes oma positsiooni hoida.

Nii Jannseni lugu kui ka Aivar Põldvee kirjutis „Vennad Kilgid ja kadunud Kungla“ kinnitavad hästi Ea Janseni veendumust, et sotsiaalseid muutusi saab kõige paremini mõista mitte üksnes eestlaste, vaid tervikliku Eesti ajaloo kontekstis eri ühiskonnakihtidesse kuuluvate inimeste elulugude kaudu.³ Põldvee artikkel on särav näide, kuidas biograafiline lähenemine saab ka Rootsi aja omajagu fragmentaarsete allikate puhul viia järeldusteni toonaste haritud eestlaste eneseteadvuse ja maailmapildi kohta. Käsitletud egodokumendid (käesoleval juhul varauusaegsed kaebekirjad) muutuvad erudeeritud uurija käsitluses just selleks mosaiikpildi tükiks, mis võimaldab kokku panna tõepärase vaate tollasele tärkavale kiriku ja kooli teenistuses seisnud uue ühiskonnagrupi mentaliteedile.

Ea Janseni uuris Carl Robert Jakobsoni elu ja tegevust ning tema Sakalat nii pikalt ja põhjalikult, et võiks eeldada, nagu poleks järgnevatel põlvkondadel sinna just palju kaalukat lisada. Ometi on Jüri Kivimäe „Carl Robert Jakobson ja „seitsmesaja-aastase orjaöö“ sünd“ tõestus vastupidisest. Võttes luubi alla Jakobsoni 1868. aastal peetud esimese isamaakõne, millele Jansen omistas murrangulist tähendust eestlaste enesetunnetuse pöördumisel objektist subjektiks,⁴ valgustab Kivimäe

analüüs neid võimalikke impulsse, mis viisid kõne kuulsate kujunditeni rahva pimeduse- ja koiduajast. Ta toob esile Koidula isamaaluule meeolude ja motiivide mõjud, samuti baltisaksa allikate ning kirjameeste tõenäolised eeskujud, osutades ka rahvapärimuse taustale, mille piir kirjutatud ajaloo oli toona veel küllaltki hägus. Kivimäe näitab ka, et kuigi Jakobsonile sai ajalugu esmajoones poliitilise võitluse argumentidiks ajahetkes, on tema sõnastatud seitsmesaja-aastase orjaöö kujundil – juba klišeena – pikk järelelu hoopis uutes kontekstides rahvusliku identiteedi üle löödavates lahingutes.

Mart Laar polemiseerib artiklis „Kahe-rinde needus – ärkamisaja müüt või tegelikkus?“ pikalt kinnistunud väidetega: rahvusliku liikumise liidrite konkurents kahjustas ärkamisaja eesmärkide saavutamist ja venestusaeg tähendas rahvusliku liikumise allakäiku. Oieti ei vajagi need müüdid enam murdmist – seda tegi juba Ea Jansen, kaudsemalt 1970. aastate lõpust alates ja selgelt oma suurteoses „Eestlane muutuv asjas“ (2007),⁵ aga hiljem ka teised uurijad, sealhulgas Laar ise, Toivo U. Raun, Jaanus Arukaevu jt. Tõsi, veel 2010 ilmunud Eesti ajaloo V köites käsitletakse rahvuslikku ärkamisaega ja venestamisaega olvalt vanade binaarsete opsioonide võtmes.⁶ Igati intrigeeriv on artikli kokkuvõttes tõstatatud idee käsitleda maailma-vaatelist konkurentsi üleminekuühiskondades pikemas ja võrdlevas perspektiivis ning hüpotees, et sellistes olukordades on väitlused pigem arengu katalüsaatoriks kui piduriks.

Karsten Brüggemanni kirjatöö „Siber kui Eesti ajaloo mälu paik“ on tõlge autori sõnul enne 2007. aastat kirjutatud ja 2009 saksa keeles ilmunud käsitlusest. Toonast teksti ei ole uuemate käsitluste valgusel lihvitud, ehkki teemaga haakunuks hästi meie mälu-uurijate viimase kümnendi kaalukamad tööd.⁷ Kahtlemata on tegu paljutootava uurimisküsimusega, mis väärriks lausa interdistsiplinaarset projekti, akadeemilisest artiklikogumikust rääkimata.

⁵ E. Jansen. Eestlane muutuv asjas, eriti lk. 387–461.

⁶ Vt. näiteks osad „Ärkamisaja lõpp“ (Mart Laar) ja „Venestamisaeg“ (Toomas Karjahärm), vt. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja S. Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk. 258–280.

⁷ Vt. K. Jõesalu. Dynamics and tensions of remembrance in post-Soviet Estonia: late socialism in the making. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017; E. Kõresaar (toim.). Baltic Socialism Remembered: Memory and Life Story since 1989. Routledge Taylor & Francis Ltd, 2018.

³ J. Arukaevu. Järelsõna. – Eestlane muutuv asjas, lk. 509.

⁴ E. Jansen. Isamaakõnede ajast. – C. R. Jakobson. Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk. 87.

Võib ka päri olla autori sedastusega (lk.188), et Siberiga assotsieeruvad mälestused ja kujutelmad on ambivalentseid. Vähem veenev on Brüggemanni visandlik idee sellest, et eestlaste algne positiivne Siberi-pilt (Siber kui igatsuste maa) pöördus negatiivseks alles nõukogude repressioonide ajal. Selle väite tõestuseks viitab autor Aivar Jürgensoni uurimustele eesti väljarändajatest, millest aga ei saa siiski välja lugeda üheselt plussmargilist hinnangut väljarändamiskogemusele. Üks tasand on vabatahtlikult tsariajalal kodumaalt lahkunutel, kuid sootuks teine kihistus juba sajandeid enne nõukogude režiimi Siberisse kui karistuspaika viidutel – tarvitseb vaid meenutada Põhjasõja ajal küüditatud, talurahva vastuhakkude eestvedajaid või 1905. aasta mässajaid. See Siberi (ja üldse Venemaa) süngem kuvand peegeldub selgelt ka rahvapärimeses ja folklooris ammu enne möödunud sajandi neljakümneid.

Brüggemanni põgus käsitlus küüditamisest möönab küll selle vägivaldsust ja traumaatilisust, kuid samas problematiseerib küüditatute kannatusnarratiivi legitiimsust. Ta on lugenud mälestustest välja, et küüditatud „elasid tihti-peale samamoodi nagu kohalik vaba elanikkond“, eestlastele „võimaldati rahvuslikku eluviisi“, „peagi ületas sündinute arv surnute arvu“ jne. Kui Aigi Rahi-Tamm on oma uurimustes rõhutanud eriti naiste ja laste ränka olukorda – kannatati nälga ja alandusi, paljud emad olid ainsad suurte perede toitjad, sageli viidi lapsed pärast pereliikmete surma lastekodusse, kus nad venestusid, suremus hakkas langema alles 1950. aastail,⁸ siis Brüggemann leiab naiste Siberi-lugudest pigem „ümbervasumise“ positiivseid aspekte, näiteks tutvumist võõra kultuuri ja maastikuga (lk. 191). Brüggemanni järgi peetakse Eestis just nn. kannatuskesket ajalookäsitlust ainuõigeaks ja poliitkorrektses. Ene Kõresaare uurimisgrupi analüüsid on aga näidanud, et 1990. aastatel toonitas mäluoliitika tõesti nõukogude perioodi kui traumaatilist katkestust, ent juba selle sajandi algusest on nõukogude aja kogemust puudutav

avalik ja mälu-diskursus märksa nüansseeritum ja ambivalentsem.⁹

Nii ühiskondliku kui ka soolise emantsipatsiooni ja haridusteemadega seostub doktorant Lembi Anepaio artikkel ühest tähelepanuväärsesest kõrgema seisuse neidude õppe- ja kasvatustasutusest, mis seni on uurijate vaateväljast kõrvale jäänud – Vinni stiftist. Ilmneb, et stift, mille eesmärgiks oli ette valmistada haritud mõisaprouasid, andis oma kasvandikele nii-võrd hea ja edumeelse hariduse, et paljud neist teostasid end iseseisval palgatööl õpetajate, õdede, ametnike või loovisiksustena. Põhjalikul arhiiviuuringul põhinev kirjatöö on justkui isutekitaja: artikli struktuur ja teemade esialgsed arendused lubavad oodata naisstiftide teema arendamist põnevaks monograafiaks. Seejuures tasuks käsitleda ka Vinni stifti järglasena samas 1922–1939 tegutsenud saksakeelset erakodumajanduskooli kui ainulaadset näidet baltisaksa naishariduse kohanemisest iseseisva rahvusriigi oludega.

Üks eesti rahvapärimesse tugevama jälje jätnud sõdadest on 1877–1878 toimunud Vene-Türgi sõda, seda nii vahetute osavõtjate mälestuste kui ka tolleks ajaks juba regulaarselt ilmuvate ajalehtede ja muude trükiste kaudu. Ea Jansen jõudis uurida sõja mõjusid sünnetele ideelis-poliitilistele väitlustele, osutades vajadusele süveneda ka selle kokkupõrke sõjalistesse aspektidesse. Seda ongi teinud Tõnu Tännberg oma artiklis „Vene-Türgi sõja aegsed mobilisatsioonid Eestis üldise sõjaväekohustuse kontekstis“, mis värbamise statistikat ja süsteemi põhjalikult eritledes iseloomustab väeteenistust kui ühte venestamise ja impeeriumi ühtlustamispoliitika vahendit. Ta tõdeb ka, et see ränkkraske kohustus lasus karmimalt just eestlastel ja lätlastel, kelle osakaal nekrutite seas oli 19. sajandi teisel poolel oluliselt suurem kui riigi elanikkonnas.

Ea Jansen tõi 1990. aastate algul Eesti humanitaarteadustesse esmakordselt analüütilise mõiste *ajaloo-pilt*, kirjeldades nii Friedrich Ludwig von Maydelli Baltimaade ajaloo teemaliste gravüüride loomise konteksti kui ka nende mõju rahva ajalootajule. Suuresti tänu Tiina-Mall Kreemile sai ajaloo-piltide uurimise suund kümne aasta eest uue hoo, päädi-

⁸ Vrd. A. Rahi-Tamm. 1941. aasta juuniküüditamine. – A. Rahi-Tamm, L. Suurmaa. Siberis vangistuses ja asumisel. Tallinn: Grenader, 2021, lk. 54–57; A. Rahi-Tamm. Küüditamised 1945–1951. – Siberis vangistuses ja asumisel, lk. 294–296; A. Rahi-Tamm. Our untold stories: remembering the Soviet time from a historian's viewpoint. – K. Jõesalu, A. Kanrike (ed.). Cultural Patterns and Life Stories. Acta Universitatis Tallinnensis: Tallinn University Press, 2016, lk. 77–103.

⁹ E. Kõresaar. Life Story as Cultural Memory: Making and Mediating Baltic Socialism since 1989". – Journal of Baltic Studies, vol. 47, nr. 4 (2016), lk. 1–19; 6; E. Kõresaar, K. Jõesalu. Post-Soviet Memories and 'Memory Shifts' in Estonia, Oral History, vol. 44, nr. 2 (2016), lk. 47–58.

des tuumakate näituste, kataloogide ning õppe-materjalidega.¹⁰ Südamlikus artiklis „Kunstniku tütar ja ajaloolase isa. Ea ja August Jansen“ kirjutab Kreem Ea Janseni kunstihuvi allikatest ja näitab samuti ajalooilte maalinud August Janseni teoste kaudu, kui võrd on eesti ajaloo-kirjutus ja -pilt baltisaksa kultuuriga põimunud, seda tsiteerides või sellele vastandudes. August Janseni looming löi silla ka Ea Janseni ja kunstiteadlase Mai Levini kohtumistele. Neist, aga ka August Janseni kunstnikuteest kõneleb artikkel „Kohtumisi Ea Janseniga elus ja kunstis“. Levini sõnul iseloomustas Ea Janseni esinemisi ja kirjutisi peale aine valdamise, mõtteselguse ja hea eesti keele ka hea huumoritunne.¹¹

Vaba, mõneti isegi boheemlikku vaimu õhku ka kogumikku lisatud Ea Janseni omaeluloolisest kirjutisest „Sünniaasta 1921“ (esmalts ilmunud kogumikus „Eesti rahva elulood“ 2000. aastal) ja 1995. aastal Vikerkaes ilmunud Marika Mikliga peetud vestlusest. Need pole siiski pelgalt isiklike kogemuste kirjeldused. Nagu teadustöös, nii ka oma elu analüüsid seostas Jansen üksikud sündmused, isegi juhused laiemate ühiskondlike arengutega, isiksuste mõjud süsteemide toimimise loogikaga. Väga tänapäevasele kõlab tema mure ajalooeaduse järjepidevuse säilimise pärast lakkamatute ümberkorralduste ja bürokraatlike tuulte meelvalas.

Raamatu eessõnas märgivad koostajad kahetsusega, et pärast Ea Janseni lahkumist on rahvusliku liikumise ning seltsiliikumise ajaloo uurimine vähe tähelepanu pälvinud. Õnneks pole äsja ilmunud sisutih kogumik mitte üksnes akadeemiline järelehüüe ühe silmapaistvama eesti ajaloolase tööle, vaid sisaldab ka kenakese hulga värskeid vaateid ja tema töodes tõstatatud teemad edasiarendusi, lubades loota Janseni rajatud uurimissuuna jätkuval elujõulisusele tulevikus.

¹⁰ Friedrich Ludwig von Maydelli pildid Baltimaade ajaloo. Koostanud L. Kaljundi, T.-M. Kreem. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2013; L. Kaljundi, T.-M. Kreem. Ajalugu pildis – pilt ajaloo. Rahvuslik ja rahvusülene minevik Eesti kunstis. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2018; Ajalooõpetus ja pildid. Audiovisuaalne õppematerjal koos töölehtede ja kunstiteoste fotodega. – Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Selts. <https://www.eays.edu.ee/oppematerjal-ajalooõpetus-ja-pildid-eduko/>

¹¹ M. Levin. Kohtumisi Ea Janseniga elus ja kunstis. – Kultuur ja rahvas, lk. 223.

Mälestusteos Ea Jansenile

Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea

Jansenile. Koostanud Inna Põltsam-Jürjo ja Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, 2021, 346 lk.

Kersti Lust*

Ea Janseni (1921–2005) 100. sünniaastapäeva puhul välja antud mälestusteos „Kultuur ja rahvas“ on tänu- ja tähelepanuväärne ettevõtmine.

Raamat väärrib tänu esmajoones seetõttu, et nii saavad Eesti ajalooeaduse *grand old lady* kaasteelised ja tööpärandi austajad ühiselt ning väärrikal viisil anda au meie ajalooeaduse suurkujule. Mõistagi jäädvustavad ajaloolased nagu ka teised loomeinimesed end eeskätt oma loominguga ja nad jäävad meiega, kuni neid viidatakse, loetakse, kuulatakse, vaadatakse jne., sõltuvalt igauhe tegevusvaldkonna eripärast. E. Janseni teadustööde temaatilist mitmekesisust, originaalsust, head loetavust ning monumentaalsust silmas pidades võib arvata, et neile viidatakse vähemasti senikaua, kui Eesti ajaloo eesti keeles kirjutatakse. Seda enam, et E. Janseni südameasjaks olnud eesti rahvuse teke ehk rahvusriigi eellugu moodustab meie rahvusliku ajaloo ühe tuumpeatüki.

Tähelepanu väärrib teose mõneti ebaharilik ülesehitus, sest tavapäraste uurimuslike artiklitega on oskuslikult põimitud austatavat isikut puudutavaid materjale. Ei eesti- ega võõrkeelsetes pühendus- ja mälestusteostes ajaloolastele pole just tavapärane, et kirjutistest kolmandiku moodustavad peategelast ennast tutvustavad tekstid. Etteruttavalt võin öelda, et ka siinsast kirjutisest moodustab E. Janseniga seonduv proportsionaalselt võrreldava osa. Kõnealus kogumikus on taasavaldatud E. Janseni omakäeline elulugu ja intervjuu Marika Miklile ning värskena lisatud Tiina-Mall Kreemi mõtisklus kunstnikust isa August Janseni ajalooilidest ja tütre suunda näitavast pildihuvist, A. Janseni

* Kersti Lust (1976), PhD, Eesti Demograafia Keskuse vanemteadur, klust@tlu.ee